

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

**МАКАР Ю., ГОРНИЙ М., МАКАР В., САЛЮК А. ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО
ДЕПОРТАЦІЇ. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ХОЛМСЬКО-
ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ (1915–1947). ДОСЛІДЖЕННЯ. СПОГАДИ.
ДОКУМЕНТИ: В 3-Х Т. – ЧЕРНІВЦІ 2011–2015.**

Депортації, геноцид, репресії – “бермудський” трикутник, у якому в ХХ ст. губилися українці. Визначений історично в межах “короткого” ХХ ст., географічно – на “кривавих землях”, статистично – в “мільйонах жертв”, цей трикутник досі визначає траєкторію розвитку нашого народу. Без його виявлення, осмислення та публічного обговорення в площині історії, суспільство буде приречене залишатися в обіймах минулого – його невпевненості, страхів і конфліктів. Різностороннє вивчення алгебри і геометрії цього трикутника – один із напрямів української історіографії, яким визначається не тільки внутрішній антиколоніальний чи антитоталітарний дискурс, але й забезпечується вихід на міждержавні взаємини.

Цьогоріч побачив світ заключний том праці чернівецьких науковців Юрія Макара, Михайла Горного, Віталія Макара та Анатолія Салюка¹ “Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи”. Можливо, нікого не здивує, що видання здійснене в Чернівцях. Але, насправді, навіть цей факт визначений однією з граней “бермудського” трикутника, трагедії довгої депортації, що завершилася майже 70 років тому на Холмщині й Підляшші. Бо автори – свідки тих подій та їх нащадки.

Книги довго і важко писалися. Можливо через те, що багато хотілося висловити. Задум першої з них виник у 2003 р., але в процесі написання концепція змінилася. Із монографії “до двадцяти друкованих аркушів” проєкт розрісся до трьох об’ємних томів. Це вже не просто дослідження, спогади, документи – це тритомна енциклопедія Холмщини і Підляшшя ХХ ст. з історичними розвідками, біографіями людей, інформацією про суспільно-політичні та культурницькі організації, науковими посиланнями, переліками документів, світлин, індексами імен і місцевостей.

Якщо в першому томі (2011 р.) дослідники подали історичну канву суспільно-політичного розвитку Холмщини і Підляшшя в 1915–1947 рр., з акцентом на вигнанні українців із отчих земель, то в “дослідницьких роздумах” другого (2014 р.) й третього (2015 р.) томів, автори розширили хронологічні рамки. Найперше вони показали цілісність історії холмсько-підляських українців як невід’ємної частини українського народу, єдність їх життєвого досвіду, який поєднав досвід депортацій та адаптацій до нових умов. Відтак, увесь задум набув епохальності. Це вже не

¹ співавтор першого тому

просто суспільно-політичне життя від депортації до депортації, а – історія ХХ століття очима холмщаків і підляшуків, холмсько-підляських українців. А можна і простіше – українців.

Автори показали соціокультурні трансформації, які визначили адаптацію переселенців до нового середовища. Описано нові форми організації життя українців Польщі після 1947 р. та холмсько-підляських земляцтв у незалежній Українській державі. Зібрані біографії видатних осіб із числа переселенців та їх нащадків, дозволили дослідникам показати їхній внесок у освіту, культуру, журналістику, лікарську справу, техніку тощо. Це вже не просто узагальнений образ переселенця – це повернення особистостей у історію.

Майже 70 років знадобилося, щоб повернути із забуття не просто сторінку історії, чи її “білу пляму”, а – тисячі людей, надавши їм право висловитися і розповісти свою правду. Книга повертає холмщаків і підляшуків історії, а історія – дає їм чудову змогу висловитися, розповісти про людей, залишених без підтримки. Людей, які виявилися заручниками у малозрозумілій для них боротьбі класів, націй та релігій.

Якщо спробувати визначити жанр книги – це трагедія, написана науковим стилем із відчутною ностальгією за втраченою землею. Автори не просто описують минувшину. Для Юрія Макара та Анатолія Салюка – це частина їх життєвої історії. Тому, елементи спогадів, уведених у історичний нарратив, додають текстові переконливості, дозволяють авторам стати голосом тисяч переселенців і депортованих.

Особливість книги – олюднення історії депортації. Понад дві тисячі людей, поіменно згаданих на сторінках книги перекреслюють цинічну тезу, про те, що страждання й смерті тисяч – статистика. Національна драма розкривається через трагічність долі людей: “Наш задум, – зазначили дослідники, – звівся до того, щоб відтворити *трагічну долю* холмсько-підляських українців упродовж трьох десятиків років між *біженством*, а насправді насильним вивезенням углиб Росії влітку 1915 р... і наступною *депортацією* знедолених людей, розпочатою під виглядом обміну населенням наприкінці Другої світової війни, на угоду *сильним цього світу*” (т. 1., с. 63).

Пам’ять депортованих зберегла фрагменти; документи – події й імена, але саме вміння науковців перетворили їх у цілісний текст. Вони об’єднали три потужні голоси однією темою й створили єдину історію – через дослідження, спогади і документи.

Дослідження. Сьогодні ознакою хорошого тону є позитивна оцінка права націй на самовизначення. Попри чисельні труднощі застосування, воно сприяло переструктуруванню світу після краху імперій і витворило новітню форму існування людства. Утім, мало пишуть про зворотній бік справи. Проведення національних меж, як виявилось, часто повністю ігнорувало право людей залишитися собою, жити на землі батьків, мати вільний доступ до надбань своєї культури. Приклад Холмщини і Підляшшя – один із багатьох на європейському континенті, що засвідчує трагічність долі людей у епіцентрі гострої боротьби конкуруючих націоналізмів.

Для холмщаків і підляшуків ця проблема ускладнювалася важким процесом формування української ідентичності. Її слабкість, виражена у відсутності впливових національних організацій, робила місцевих жителів об’єктом маніпуляцій та претензій конкуруючих націоналізмів. Риторика кожного з них глушила голос холмщаків і підляшуків, які хотіли бути українцями.

У дослідженні піднято питання польсько-українського прикордоння, з його надзвичайно складними міжетнічними проблемами. Це не просто виклад авторської позиції, але й площадка для наукової дискусії, до якої запрошено всіх небайдужих, зацікавлених долею депортованих. Важливо, що автори відійшли

від загального контексту українсько-польських відносин першої половини ХХ ст., надавши перевагу його “закерзонській” складовій. Тут є свій резон. Адже перебігання з території на територію, з одного історичного періоду на інший, врешті-решт, приводить до пошуку винних. Натомість, єдність місця й дії дозволяє у кожному епізоді побачити людей, часто – жертв незрозумілих ідеологічних баталій.

На сторінках дослідження спростовуються міфи про комуністичність населення Холмщини і Підляшшя, його підтримку нацистського режиму та колаборацію. Відкидаються тези про українців як “банду вбивць”, “різунів” і зрадників, заперечується необґрунтований і упереджений погляд на переселенців як “особливу касту, здатну лише на фізичну, некваліфіковану працю” (т. 2, с. 117) тощо. У книгах немає ревізійнізму й вимог повернути колесо історії. Немає зведення рахунків.

Але не цим цінне дослідження, а зосередженням на суспільно-політичних обставинах, які визначили трагічність долі українців. Насамперед, автори дослідили планомірне зменшення українського населення в Холмщині й Підляшші, як передумову закріплення території в складі відновленої Речі Посполитої. Це для середньовічних правителів кількість населення, яка проживала на їх землях була єдиною характеристикою. Епоха націоналізму вимагала, аби “політична та національна одиниці” збігалися¹. Не стільки кількість, як національність ставали аргументом у суперечці за землю.

Переміщення осіб упродовж 1915–1947 рр., здійснене проти волі місцевого населення, у формі біженства, добровільного переселення або депортації, привело до деукраїнізації Холмщини і Підляшшя. Перші переселення пояснювалися вимогами воєнного часу. Так, у 1915 р. із Холмської губернії до внутрішніх губерній Російської імперії було виселено 140–300 тис. українців (т. 1, с. 144, 151). Ще 80 тис. українців у західному напрямку переселила австро-угорська влада, відтак, “Холмщина втратила українську подобу” (т. 1, с. 159). Кінець Першої світової війни та українська національна революція сприяли частковому поверненню переселенців. Але, якщо брати до уваги, що 120 тис. з них не повернулося, то стає зрозуміло, що порушення демографічного балансу зіграло на руку полякам, які висловили претензії на ці землі.

До депортації вдалася й німецька влада в роки Другої світової війни. І хоча масштабний план виселення з південно-східної Холмщини 100–110 тисяч українців і поляків не був реалізований (т. 1, с. 404), все ж це позначилося на подальших процесах. Проти цивільного українського населення з кінця 1943 р. по жовтень 1944 р., польські збройні формування почали здійснювати цілеспрямований терор (т. 1, с. 472) та етнічні чистки. Автори підводять до думки, що репресивна політика мала чітке завдання – “довести українців до того, щоб вони покинули свої споконвічні землі і перебралися на схід” (т. 1, с. 515). Символом кривавого 1944 р. виявила трагедія Сагрині, де було замордовано до 700 українців (т. 1, с. 524). По аналогії з волинськими подіями, автори назвали це “холмською різнею” (3, с. 822).

Обмін населення між УРСР і Польщею з 15 жовтня 1944 р. до травня 1947 р. завершив деукраїнізацію регіону. Тоді з Польщі в УРСР було переселено 482 тис. осіб, із яких майже 200 тис. – із Холмщини і Підляшшя (т. 1, с. 678). Попри це, на території Польщі ще залишилося 150–200 тис. національно свідомого українського населення, яке перешкоджало створенню мононаціональної Польщі. Отож, акція Вісла стала логічним продовженням попередньої політики, спрямованої на остаточне розв’язання українського питання. Під виглядом боротьби з УПА, на західні понімецькі землі була спрямована чергова депортація

¹ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. – К.: Таксон, 2003. – С. 29.

українців, жертвами якої стало 140,5 тис. осіб (т. 1, с. 756). Як не парадоксально, підсумовують дослідники, “саме комуністи-інтернаціоналісти виявилися найзапеклішими польськими шовіністами” (т. 1, с. 760).

Територія Холмщини і Підляшшя ніколи не розглядалася іноземними державами українською. А відтак стала розмінною монетою в політичних іграх. Так було в 1939 р., коли радянські війська дозволили окупувати Холмщину і Підляшшя німцям, у 1944 р. – коли СРСР визнав право на цю територію за поляками. Як результат, “несміливий” проект М. Хрущова про входження Холмщини в склад УРСР, був замінений проектом обміну населення, що було зафіксовано “Угодою про евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі” від 9 вересня 1944 р.

Населення Холмщини і Підляшшя виявилось зайвим на своїх землях та заручником чужих інтересів. Змінювалися цивільні й військові адміністрації, однак, асиметричність між становищем і чисельністю українського і польського населення Холмщини і Підляшшя лише зміцнювалася. Ключову роль у цьому відіграло відновлення Речі Посполитої та особливості здійснюваної колонізаційної політики у 1919–1939, 1945–1947 рр. Поляки відмовлялися визнавати холмщаків і підляшуків українцями, нав’язуючи різні ідентичності; штучно перешкоджали контактам із Волиню й Галичиною, відрізаючи місцеву інтелігенцію від епіцентру національного руху; політично вмотивовано змінювали адміністративно-територіальні й виборчі округи, аби домогтися кількісної переваги поляків. Репресії (пацифікація, ревіндекація), окрім іншого, перешкоджали спробам самоорганізації. “Український народний комітет Холмщини і Підляшшя”, “Рідна хата”, “Сельроб” та інші організації, так і не змогли стати гідними представниками українців у Польській державі.

Як результат, вважають дослідники, “На початку 30-х рр. польські політики та, зрештою, вся польська спільнота почали трактувати Холмщину і Підляшшя таким самим регіоном як і центральна частина Польщі”, в якому українське населення мало бути перетворене на поляків (т. 1, с. 263). За час керівництва державою Е. Ридз-Сміглого, українців “було віднесено до людей другого гатунку” (т. 1, с. 269).

Колонізаційна політика набула системності, бо “кожна інституція в рамках своєї компетенції працювала на ліквідацію українства на цих землях шляхом запровадження обмежень на права і свободи громадян Польщі української національності” (т. 1, с. 272). Найбільший удар було завдано по православ’ю, яке розглядалося основою ідентичності українського населення. Відштовхнувшись від тези, що “усі православні на Холмщині є зрусифікованими поляками”, влада почала нищити церкви, пік чого припав на 1938 р.

Утім, автори прагнуть відійти від однобічності й пошуку пояснення тільки в зовнішніх обставинах. Як нам здається, головне питання книги – “А що ж самі українці?” (т. 3, с. 819). Багато сторінок дослідження присвячено вивченню проблеми формування національної свідомості. Автори не применшують, коли визнають, що паростки національного самоусвідомлення спостерігалися ще в ХІХ ст., але не настільки, щоб сформувався цілеспрямований рух до національного самовизначення (т. 3, с. 820). Лише в 1917 р., під впливом української національної революції, холмська інтелігенція виробила програму – “злиття Холмщини з усією об’єднаною Україною, введення нашої Холмської землі в здорове русло національно-культурного руху” (т. 1, с. 196).

Повертаючись до рідних домівок із місць переселення, багато холмщуків і підляшуків, несли зерна національного пробудження. Не випадково, характерною рисою розвитку Холмщини і Підляшшя в міжвоєнний період, стало гуртування української спільноти через розвиток господарської діяльності, освіти, культури й просвітництва. Апогей національного пробудження припав на

Другу світову війну. Незавершеність польської колонізаторської політики та реакція населення на неї, сприяли піднесенню релігійного і культурного життя при німецькій адміністрації. Серед чинників цього – опір дискримінаційній державній політиці, стійкість церкви. Можна навіть сказати, що тиск польської держави сприяв розумінню того, що єдиною підставою нормалізації становища може бути власна держава.

Спогади. Читаючи дослідницьку частину, може здатися, що автори не повно розкрили “людський” вимір депортацій. Напевно, це було зроблено свідомо, бо науковий стиль і цитування не здатні конкурувати зі спогадами. Опубліковані спогади – унікальні свідчення доби, які доповнюють авторську картину минулого, додають неповторності людських доль, об’єднаних спільною трагедією – депортацією. У другому й третьому томах зібрано понад 100 спогадів із десяти областей України та закордону, доповнених короткими біографічними замітками про авторів.

Попри суб’єктивізм окремих спогадів, можна визначити домінуючі теми: дитячі роки, проведені в Холмщині й Підляшші, зосередження на звичаях, побуті, умовах життя, фрагменти родоводів холмщаків і підляшуків, а також воєнні роки, окупація, руйнація православних святинь, звірства німців, поляків, партизан і енкаведистів, умови переселення, колективізація, проблеми адаптації у місцях де “не було лісів”, життя під клеймом неблагонадійності. Подекуди подано спогади переселенців у переказі їх дітей. З точки зору історичного факту такі свідчення не бездоганні. Але, можливо, сьогодні нам краще почути цю історію саме в такому вигляді, бо якби свідчили ті, хто запам’ятав депортацію в дорослому віці, то почуте нами могло обернутися психологічними травмами.

Документи. Надзвичайно цінними для фіксації фактів є письмові документи. Наведення їх у роботі надзвичайно важливо для рівноваги з матеріалами “усної історії”. Представлені колекції подають статистичну інформацію про розселення та чисельність українців Холмщини і Підляшшя, особливості суспільно-політичного й церковного життя (фонди А. Жука, Люблінського державного архіву), польські й німецькі звірства проти українського населення (фонд В. Кубійовича). Документи дають підстави стверджувати, що німецька окупаційна адміністрація не надто прагнула стримати польсько-український конфлікт. Навпаки, вбачала в ньому елемент власного панування над територією. Документи свідчать про закономірність активізації каральних акцій поляків влітку 1944 р. Вакуум влади, який створився між відступаючими німецькими військами та наступаючими радянськими, поляки намагалися використати на свою користь, аби жорстокими діями змінити ситуацію, переклавши вину на німців.

Узагальнюючи написане, підкреслимо, що проблема становища українців Холмщини і Підляшшя – це більше аніж суперечка істориків, або фрагмент, напевно, безкінечної дискусії між українцями й поляками. Це долі людей та пам’ять, які виміряні історіографією. Історія – це не спосіб забуття, але пам’яті, яка не стільки вимагає пошуку винних, як способу подолання помилок. Характерний висновок дослідників: “З висоти часу цілком зрозуміло, що *обмін населенням*, як, до речі, й акція *Вісла*, як акт завершення деукраїнізації етнічних українських земель у Польщі, виявилася не найкращою формою розв’язання міжнаціональних *українсько-польських проблем*” (т. 3, с. 823). Отже, варто шукати далі, бо подолання взаємних образ – запорука надійного будівництва добросусідських відносин на сучасному етапі та майбутньому.

Очевидно, національні історіографії не здатні вирішити ці суперечки без звернення до мікроісторії, в центрі якої має бути не людина (це було б дуже абстрактно), а – люди; не протиставлення, а поєднання історії з історичною пам’яттю. Лише віднайшовши в історії людей, ми зможемо забезпечитися від

виникнення “бермудських” трикутників у надзвичайно сприятливому для цього сьогодні.

Плодом своєї праці автори хотіли б бачити усунення стереотипів, які існують між українцями й поляками щодо населення Холмщини і Підляшшя, а також “процес очищення”, зокрема у міжлюдських стосунках на рівні українці-поляки, який “мусить колись завершитися обопільним віднайденням того, що нас з’єднує, а не роз’єднує” (3, с. 47). Здається, з українського боку три кроки вже зроблено...

**Микола Алексієвець (Україна),
Ярослав Секо (Україна)**